стрінуся з тобою; *Садок вишневий коло хати, —/ Шепочеш тихо — й знов ідеш в бої*. Згадки про Гонту, Залізняка — теж, гадаємо, — вплив поезії Т. Шевченка.

Поетична творчість Михайла Стельмаха цікава і цінна тим, що в ній гартувалося і шліфувалося художнє слово майбутнього видатного прозаїка. Саме в ній намітилися домінанти його індивідуального стилю, його мовні знахідки, які розквітли пишним цвітом у прозі.

У поетичній творчості Михайла Стельмаха є також вірші для дітей. Це предмет окремого дослідження, але побіжно зауважимо, що лексика цих віршів значно поповнить словниковий запас малюків назвами сільських реалій: *віз*, *вітряк*, *борона*, *стіжок*, *кадуб*, *комора*, *обора*, *хата*; *баклажани*, *баштан*, *дині*, *кавуни*, *хлібина*; *баран*, *бусол*, *ведмідь*, *гусак*, *дятел*, *журавка*, *квочки*, *півень*, *рак*, *цап*, *черепаха*; *віяти*, *молотити*, *сіяти*, *косити* і т. ін. Багато слів, з погляду на вікові та психологічні особливості дітей, вжито в демінутивній формі: *баранець*, *бобренятко*, *бурундучата*, *зайчик*, *їжачок*, *ланок*, *огородець*, *плужок*, *телятко*, *ясельця*.

В одній із своїх поезій Михайло Стельмах сказав: *Боюсь людей, що проживуть, як гості, все життя*.

Ні, він не був гостем на землі. За походженням селянин, він і в художній творчості орав, сіяв і жав.

Світлана Бибик

«ОКУТАНА ВИШНЯКАМИ ХАТА» (МОВНИЙ ОБРАЗ *ХАТИ* У ПРОЗІ М. СТЕЛЬМАХА)

У прозі Михайла Стельмаха, присвяченій темі села й долі людини на землі, мовний образ оселі один із центральних. Побутовизм *хата* (*хатина*, *хатинка*) — це не тільки назва місця перебігу подій, а й знак української етнокультури, міфологізованого повсякдення, опоетизований символ життєвості нації.

Національна традиція поводження в хаті, ставлення до хати тих, хто до неї заходить і хто в ній проживає, відбита в мові фольклору, поетичної та прозової творчості, узагальнено представлена у словниках і довідниках. Так, В. В. Жайворонок відзначає, що хата в українців завжди у повазі, що вона є уособленням родинного вогнища, благополуччя, досягнутого завдяки праці, що вона — уособлення гостинності, волі, незалежності. Носієм такої лінгвокультурної інформації є також Словник української мови в 11-ти томах (СУМ, XI, 29-31): з цитат із творів фольклору, Г. Квітки-Основ'яненка, Т. Шевченка, Марка Вовчка, І. Нечуя-Левицького, М. Коцюбинського, І. Франка, Лесі Українки, Л. Мартовича, А. Головка, Г. Кучера та інших постає ця сільська реалія. У статті *хатка* є покликання й на слововжиток М. Стельмаха: *Село зачароване зоряним небом, хороше синіє розкиданими хатками, біля яких пильно дивляться на схід потемнілі соняшники* (СУМ, XI, 31). Ця цитата справді показова для ідіостилю письменника, який опоетизовував усе довкілля, у якого мовообраз *хати* в сільському пейзажі глибоко інтимізований. *Хатка*, *хатина*, *хатинка* — невід'ємний атрибут настроєвого, насиченого персоніфікаціями романного хронотопу: вона оточена самотніми тополями взимку (***Біля хатинки стоїть самотня тополя**, на її гіллі синюватий, влежаний сніг сочиться повільним золотом краплин* (Стельмах М. Хліб і сіль. — К., 1962. — Т. 1. — С. 221; далі — Хліб), ніжно окутана розквітлими вишнями навесні (***Окутана вишняками** і тінями, **німує його хата**, і тільки на тому вікні, біля якого завжди спить Дмитро, ледь-ледь колишеться місячна дрімота* (Стельмах М. Кров людська — не водиця. — К., 1962. — Т. 2. — С. 33; далі — Кров).

Хата, *хатина* і рослинні реалії нерозривно пов'язані в пейзажних описах: і людська оселя, і дерево, кущ, квітка — живі елементи одухотвореного довкілля, тому Стельмах-оповідач бачить, як …***моститься в вишнячку хата для челяді** (Хліб, 413), а коли хтось виходить на ґанок — то відразу поза хатніми стінами відкривається світ олюдненої природи: *Озувшись, Давид навшпиньки, щоб не почула тітка, **виходить з хатини**, косує на нанесений снігом шматок невдоб'я, з якого витика-*

ється кілька, мов ревматизмом покручених, ***кущів верболозу*** (Хліб, 141).

Хата в М.Стельмаха вписана в «ширший» сільський пейзаж, простір, у якому зливаються обжита місцевість і поля, лісові закути, надріччя. Такі пейзажні замальовки завжди просякнуті певною настроєвістю — інтимно-ліричною, урівноважено-поетичною, за словесними мазками виразно проступає зачудованість спостережливого оповідача. В одних випадках — це кольористичний мікрообраз: *І обоє глянули на* ***похилу хату****, яку* ***срібним вінцем*** *завершувало засніжене гніздо* (Хліб, 7); *Ось уже й* ***село війнуло білими плямами хат*** (Кров, 197), а в інших — динамічний панорамний, у якому за допомогою прозорих метафоричних образів акцентовано деталі ширшого простору: ***Місяць****,* ***сторочений імлистим пилком****, уже підбився на середину відлитого* ***неба****, з тіней і затінків повиступали* ***нові хати****;* ***село*** *стало здаватися густішим, а* ***земля заіскрилася кожною сніжинкою****, і тільки біля самого* ***небокраю*** *обривалася легко прокресленою лінією; Відділяючи селянські поля від* ***ниви, засіяної зорями*** (Хліб, 64); *Мирон прямує до свого лісового закута, де* ***біля ставочка, отороченого подвійною рамою з очерету та кущів****, стоїть його* ***нова охайна хата****. Згадка про неї і веселить, і тривожить працьовитого чоловіка* (Кров, 42); ***Вулиця*** *наша насправді вузенька, ще й покарлючена. Весною, коли на її колії й зелені моріжки падає вечір, вона* ***стає схожою то на річку, то на довжелезний міст****. Тут з-за хворостяних тинів привітно* ***здоровкаються з людьми веснянкуваті вишняки****, а в них* ***то сумують, то веселіють біленькі й блакитнаві хати*** (Стельмах М. Вибрані твори. — К., 1969. — С. 5; далі — Вибрані); *З високості Оксана глянула на* ***землю****. Таємнича, моя недоказана казка, вона піднімала вгору* ***підсинені, оброшені зорями хати*** *і* ***підпирала небо лапатими руками яворів*** (Стельмах М. Чотири броди. — К., 1989. — С. 16). Виділені епітети традиційні для означення цієї реалії в українській мові.

Номінації *хата, садок* в М. Стельмаха утворюють один асоціативно-образний ряд з ключовим словом ‘рай’ (красива, благодатна місцевість): *...як у* [книжці] *описуються попівські маєтки, куркульські хутори у садках,* ***біленькі хати, затінені***

вишняками. *Словом,* ***рай*** (Стельмах М. Велика рідня. — К., 1962. — Т. 2. — С. 378; далі — Велика). За такою словесною композицією в українській поетиці закріплене оцінно-образне значення (***Садок вишневий коло хати****, хрущі над вишнями гудуть, плугатарі з плугами йдуть* (Т. Шевченко)).

Справжню благодать людина відчуває лише у *своїй хаті* — символі волі, затишку, достатку. Протиставлення «своя — чужа хата» актуальне було для часу, осмисленого у прозі М. Стельмаха про події першої третини XX століття. Не випадково зменшено-пестливе *хатинка* сприймається із співчутливо-тривожною експресією, пор.: *Марія з зітханням зачиняє задвижку* ***чужої хатинки****, дерев'яний ключ кладе в немудрий потайник біля призьби, і її смагляве, сумне обличчя, при одній лише згадці, що незабаром вона побачить* ***свою хату****, намиває біля карих, з краплинками очей тонке плетиво зморщок* (Хліб, 221). Відносні означення *панський* і *наймитський* відбивають соціальне тло зображеного часу: *Одначе зрідка біліли і свіжі зруби: видно, пішов* ***панський ліс на наймитські хати*** (Кров, 188). Аксіологічно маркована реалія *своя хата* протиставлена *чужому куткові*: *І досі чудно:* ***своя хата****! Це ж, люди добрі, не в комірному сидіти, не щулитись у чужому кутку, де навіть свій подих затаюєш, де й сльозину тримаєш не в очах, а в серці* (Хліб, 509). Своя хата — це не лише внутрішньо-психологічна оцінка житла, але й усвідомлене уособлення національного топосу: *А жінка знову у думках бачить* ***свою хату*** *і Плачиндині вікна, і здається їй, що на шибках комірчини перегойдується не відблиск вогню, а* ***гарячі голови соняшників заглядають в її, Маріїну, хату***… (Хліб, 232).

Присвійні займенники *моя*, *твоя*, *наша*, *ваша*, — це складники інтимізованих епітетів, які можна уявно виставити в ряд між означеннями *своя* (*рідна*) та *чужа*; вони також вказують на ставлення до реалії, передають, хоч і опосередковано, настрій, взаємосприйняття персонажів у конкретних побутових ситуаціях, як-от: — *Не густо у* ***вашій хаті****, — крякнув Свирид Яковлевич, сідаючи на саморобний стілець* (Кров, 98); — *Геть, лиходію,* ***з моєї хати*** (Велика, 293).

Якщо продовжувати мову про епітетність Стельмахового образу хати, то вийде ряд художніх означень за знаком «мінус»,

бо йдеться у його епічних полотнах про нужденне, малорадісне життя сільських трударів-малоземельників, пор.: *Але за лісом він не повернувся до свого села, а пішов копною дорогою до тієї* ***самотньої хатинки****, де жила Мар'яна* (Велика, 398); *Мар'ян мимоволі згадує* ***свою напіврозвалену хатинку****, яку й досі ніхто не купив у Плачинди* (Хліб, 522); *Але старий не спокусився на панську чарку і поніс своє горе в* ***самотню хатину*** *біля діброви, де не чекали на нього ні діти, ні онуки..* (Хліб, 44); *За труною сходила криком і голосінням Василева Ольга, а в* ***пустій хатині*** *тим часом стара мати знов ростила Василя…* (Кров, 9); *Терентій, приглядаючись до вулиці й неясних обрисів будівель, над якими полтинниками сяють зорі, під'їжджає до* ***розхристаної хати*** *Халимона, зупиняється біля напіврозвалених воріт* (Хліб, 499); *Насамперед, з кожної* ***бідної хати*** *викопаємо оті* ***горщики з злиднями****, потрощимо їх на черепки, покладемо в труну і понесемо на грибовище* (Хліб, 582).

Для багатьох і такий куток був лише мрією, про що міркує один із персонажів: *Ось вони опустились на розсоху граба, одна пташка влетіла в невеличке дупло, випурхнула з нього, пискнула щось, і у знайдене сховище пірнула самичка ..* «***Коли б то людина так швидко могла знайти собі житло!***» *—* ***Роман мимоволі згадує свою недобудовану хату*** (Хліб, 251-252); *— Може, прийде час, коли і* ***в хаті спокійно зможе чоловік переночувати*** (Кров, 14).

Убогим був і тогочасний хатній інтер'єр, що засвідчують текстові функції номінацій-побутовизмів: *лава*, *стіл*, *ліжко*, *піч*, *лежанка*, *скриня*, напр.: *Дівчина широко розплющує очі. В них одразу переміщується і підмита темінь* ***хатини****, і місячне марево, що, ворушачись, м'яко сіється на* ***лаву*** *й долівку* (Хліб, 471); *Він ще до вечора побавився з Петриком, вирізав йому зайчика, що стрибав на шворці, а в думках чомусь не раз повертався до самотньої хатини Мар'яни і її Павлика. ..* ***Чи стягнулась жінка на ліжко, чи й досі відпочивають лише на печі***? (Хліб, 398); *Ось агітатор повитрушував останні папірці з кишені сюртука. Подивився на старосту, і той підвівся, оглянув усю хату, не минаючи й* ***печі****, на яку забилося кілька жінок, і їхні голови нависали над тими молодицями, що вмостилися на* ***лежанці*** (Хліб, 368); *В хаті вона обережно скидає одяг, кладе*

його ***на скриню*** *і в одній сорочці підходить до вікна* (Хліб, 159).

Спираючись на народнорозмовну комунікативну традицію, письменник фіксує стереотипні ситуації родинних взаємин у хаті, біля хати, поводження між членами сім'ї, побутового етикету, як-от: ***Хлопчина*** *хотів скочити на долівку, але* ***вчасно згадав****, що його оббрьохані штаненята аж парують на лежанці, а* ***в сорочці в його літа вже не годиться плутатись по хаті*** (Хліб, 303); — *Ще* ***чоловік*** *— інше діло: деколи в свято, поки* ***дружина порається біля хати і печі****,* ***розкошує до снідання*** (Хліб, 222); — *Чим тепер не* ***господарі****?..* — ***твердо пройшовся по хаті*** (Кров, 174).

Хата, *діти* і *пісня* — один із наскрізних мотивів Стельмахової народнопісенної ідіостилістики. Не дарма ж один із персонажів зазначає: — *Хіба ми* ***бога в душі, а дітей в хаті*** *не маємо?* (Кров, 111-112). Динамічний мовний образ дитини в хаті увиразнює дитяча родинно-побутова словесність: звуковий пісенний образ інтимізований, зчеплений із мікротекстовою ситуацією (діалогізована гра з дитиною, забавляння), що набуває узагальненого змісту, його ритмомелодика співвідносна з грайливим настроєвим планом романної оповіді, пор.: ***Ой на горі жито, сидить зайчик,/ Він ніжками чеберяє,/ Коли б такі ніжки мала,/ То я б ними чеберяла,/ Як той зайчик****. І хлопчак починає чеберяти по хатинці незграбними обоніжними, пошитими на виріст чоботищами, у яких більше онуч, аніж ніг* (Хліб, 212).

Пісенний обрядовий контекст може бути й символічним протиставленням, як-от уривок із великодньої гаївки у ситуації поминок у хаті нагадує про прижиттєві моменти: ***Василь, василь, васильочок,/ Гей, гей, васильочок,/ Мій прекрасний ти цвіточок,/ Гей, гей****… Отак і переплітались в її хаті великоднє «гей, гей» і похоронні дзвони, що вже не тривожили материне серце* (Кров, 9).

Пісня — це не лише додатковий орнаментальний елемент ситуації, а й узагальнений звуковий образ українського сільського повсякдення: *І добре було так в мовчанні синові й батькові додивлятися до неясних обрисів над річечкою, дослухатися до* ***пісні, що вже пробивалася з якоїсь крайньої хати*** (Кров, 152).

Класичний Стельмахівський образ гусей-лебедів над хатою — це також один із проявів мотиву «хата і діти»: лебеді як символ чистоти, щирості, віри, Діви Марії-заступниці, асоціація з ангелами-охоронцями і хати — праобразу церкви, священного родинного осередку (недаремно в цій класичній картині замість лебединого курликання «чуємо» *дзвони*, *передзвони*, *співи*): *Прямо* ***над нашою хатою пролітають лебеді****. Вони летять нижче розпатланих, обвислих хмар і* ***струшують на землю бентежні звуки далеких дзвонів****. Дід говорить, що так співають лебедині крила. Я придивляюсь до їхнього маяння, прислухаюсь до їхнього співу, і мені теж хочеться полетіти за лебедями, тому й підіймаю руки, наче крила. І радість, і смуток, і* ***срібний передзвін огортають та й огортають мене*** *своїм снуванням* (Вибрані, 5).

Хата — ціннісно-смисловий простір, що стоїть в одному ряду з поняттями *земля*, *доля* (останнє може бути приховане, імпліковане). Не випадково сполука *хата й городець* наскрізна в романі «Хліб і сіль», пор.: *— І не шкода було тобі продавати* ***хатину й городець****? — невідомо для чого вивертається дурне запитання… — Може, я не хатину й городець, а свої злидні продав?* (Хліб, 28); *— До Вінниці? — перепитує Мар'ян. — Хай буде до Вінниці, — віддає з хустиною усі папірці і знову здається йому, що віддає* ***хатину й городець*** (Хліб, 173); *— Мар'ян .. сидів за широким багатирським столом, запиваючи могорич за* ***свою хатину й городець*** (Хліб, 27). Цей інтимізований мікрообраз ніби частка узагальнення 'земля — хата': *З погаденькими, бляхою полатаними або мотузочками перев'язаними рушницями, з сокирами, косами, вилами чи просто з дрючками вони* [селяни] *готувалися обороняти* ***свою землю і свої убогі хати*** (Хліб, 636); *— Пустіє село, — знов задумано повторив дід, і ці слова тільки зараз тяжко вразили і почали лякати його, бо перед очима стали* ***розшарпані, продані за дармовицю хати*** і *даленіли близькі люди, яких уже* ***не могла прохарчувати рідна земля*** (Хліб, 22).

Лейтмотив «людина і земля», «людина на землі» у Стельмаховій романістиці підкреслено мінорний. Душевний біль, переживання, тортури (це, зокрема, підтримують слова із вербальною семантикою *ділити*, *відрізати*, *вирваний*) передають і

ті мікроконтексти, де йдеться про масові переселення на чужі землі. Тоді мовний образ *хата* стає символом батьківщини, захисту: *— Не першу осінь уже ділять панську землю, а нарізають її тільки на мужицьких спинах, та так нарізають, що кров* ***од рідної хати до Сибіру*** *тече...* (Хліб, 552); *Незвична тиша дивує Терентія. Він м'яко ступає присмерком по своєму широкому, захаращеному всякою всячиною подвір'ї, зупиняється біля штабелів дверей і вікон, вирваних з* ***хатин переселенців*** (Хліб, 47).

Хатній простір — своєрідна оповідна сцена, місце повсякденних сценарних дій, означених у стереотипних прийменниково-іменникових, іменниково-дієслівних сполуках, як-от: ***В хатинку*** *з великим оберемком дров* ***увалюється*** *захеканий і веселий Максим* (Хліб, 212); *Коли він, об'юшений потом, втягує деревину в двір,* ***із хатини*** *в одній сорочці* ***виходить*** *Уляна* (Хліб, 481); *…як приходив Іван Січкар і як його* ***нагнав з хати*** *Василь* (Кров, 35); *Тимофій. Посміхаючись своїм думкам,* ***іде до хати****, обережно відчиняє двері* (Кров, 41); *Дмитро скрипне сінешніми дверима: хоч як тихо* ***виходить*** *вона* ***з хати****, щоб не збудити сина, все одно почує* (Велика, 332); *А от* ***палити хати*** *— це миле й приємне діло* (Хліб, 641).

Отже, в оповіді Михайла Стельмаха лексема *хата* одна з ключових: у прямому вузькому значенні вона номінує локалізацію подій; у ширшому, символічному, вживанні розкривається її внутрішня форма знака національної культури, своєрідного сприйняття світу крізь призму народнорозмовності та народнопісенності.

Лариса Козловська

НАРОДНОПІСЕННІ ОБРАЗИ В МОВОТВОРЧОСТІ М. СТЕЛЬМАХА

«Лірична пісня — це душа народу, це безмежне поле, засіяне зернами історії й заквітчане людськими надіями, це незміряна, воістину народна любов до своєї вітчизни і зненависть до її